

Іван Яρμοшик
(м. Житомир)

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА В. ТОМКЕВИЧА (1899 – 1982 РР.)

Польських істориків іще від середини XVII ст. традиційно цікавили проблеми пов'язані із суспільною роллю козацтва в державних процесах Речі Посполитої. Такі аспекти знайшли відображення в працях Ш. Старовольського, С. Твардовського, В. Коховського, мемуарах Ф. Обуховича, Я. Пассека, М. Ємьоловського, М. Лося та інших. У XIX ст. започаткувалося наукове вивчення історії козацтва польськими істориками. Одна з перших таких розвідок належить перу графа Т. Чацького. Упродовж XIX ст. у польській історіографії утворився значний масив праць про українське козацтво з досить широким спектром поглядів на це суспільне явище.

Здобуття Польщею державної незалежності в 1918 р. якісно змінило умови розвитку історичної науки, поставило перед ученими нові завдання. Історики задалися виробленням нової концепції вивчення та популяризації минулого Польщі. Представники народно-демократичної візії історії закликали переглянути бачення певних сторінок польського минулого. Так, Ольгерд Ґурка у 1934 р. виступив із ревізією поглядів Г. Сенкевича. Історик пропонував переглянути оцінку постаті князя Яреми Вишневецького та образу шляхтича Я. Скшетуського [1].

До істориків, наукова творчість яких започаткувалася в роки II Речі Посполитої і котрий був причетний до формування нової синтези польської історіографії, належить Владислав Томкевич (1899 – 1982 рр). У його доробку є чимало досліджень українського минулого. Сьогодні його наукова спадщина залишається не проаналізованою належним чином, внесок у вивчення української історії не оцінений. Це обумовлює актуальність аналізу його досліджень, присвяченим проблемам української історії, виходячи з вимог сучасного розвитку історіографічної науки.

У 1930-х роках науковець опублікував низку статей із проблем українського козацтва першої половини XVII ст. Основну увагу приділив дослідженню причин та наслідків козацьких повстань 20 – 30-х рр. Серед них – статті «Powstanie kozackie w r. 1630» [5], «Bitwa pod Kumejkami» [8]. Перша була приурочена до 300-річниці повстання під проводом Тараса Трясила, котре автор назвав одним із найяскравіших, яке стало іскрою довгого ланцюга внутрішніх потрясінь і містило в собі паростки тих причин, котрі призвели до вибуху війни під проводом Б. Хмельницького. Проаналізувавши хід та наслідки виступу 1630-го р., В. Томкевич зробив висновок, що ця військова кампанія була програна Річчю Посполитою та зміцнила віру козаків у свої сили [17, s. 128].

Найбільш яскравою розвідкою про еволюцію козацтва в 30-х роках XVII ст. є його стаття «Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638» [2]. У ній історик дослідив суспільно-політичне становище українського козацтва у 20 – 30-х роках XVII ст., приділив увагу перебігу козацького повстання 1637 – 1638 рр., проаналізував умови сеймової «Ординації Війська Запорізького» 1638 р., наголосив на тих змінах, котрі були внесені в суспільне становище козаків після її прийняття.

Визначимо державницький підхід (із позиції Речі Посполитої) В. Томкевича до аналізу козацької проблеми. Історик наголосив на тому, що, незважаючи на значну кількість виданих на початку XVII ст. сеймових постанов, угод і пактів, Річ

Посполита не спромоглася виробити, а тим більше впровадити в життя якусь раціональну політику, щоб вирішити козацьку проблему. На його думку, це можна було б зробити кількома шляхами: 1) завдяки цілковитому підпорядкуванню козащини інтересам Речі Посполитої через надання козацькій верстві політичних прав і тим самим органічно поєднати її з державою; 2) через утворення з українних земель окремої територіальної одиниці, яка входила б до складу Речі Посполитої на тих же умовах, що й Литва [2, s. 125]. Втілити подібні заходи не дозволила німець уряду та егоїзм польської шляхти, які вдавалися до половинчастих заходів, котрі переслідували тимчасові цілі.

Багатообіцяючими кроками в цьому напрямку В. Томкевич вважав заходи зі створення козацької аристократії з числа реєстрового козацтва, яке могло б стати опорою державного ладу на Подніпров'ї. Однак уряд не зміг належним чином підтримати реєстровців. Причинами цього були невплата козакам жолду, свавілля місцевої української адміністрації та «кролев'ят».

В. Томкевич звернув увагу на особливості становища козацької верстви в умовах Речі Посполитої першої половини XVII ст. Суспільний устрій держави нараховував три соціальних стани, а козащина не вписувалася в жоден із них. Очевидним було те, що в силу військово-політичних реалій в Речі Посполитій твориться четвертий стан, який, не маючи політичних прав, має особисті інтереси, котрі поєднані із обов'язком несення військової служби. Існувало два шляхи вирішення цієї ситуації: або звести козащину до становища селян, або надати їй права шляхти. Однак не сталося ні першого, ні другого, і саме в цьому, на думку В. Томкевича, лежить початок державної трагедії: шляхта не хотіла витворити собі конкурента, а козащина не дозволила себе пригнобити.

Головний акцент у статті історик зробив на аналізі умов і наслідків «Ординації...». Він указав, що ця сеймова постанова не була генеральною, що якимось корінним чином регулювала козацьку проблему. Вона була лише доповненням попередніх законів, змінюючи їх лише в окремих пунктах. І основним було те, що за її умовами козацтво втрачало одне з головних своїх прав – право на військове самоврядування, скасовувалася виборність командних посад і власне судочинство. Відтепер на всі вищі посади призначалися шляхтичі, а замість виборного «старшого» – комісар із поляків. Ці умови міняли суть реєстрових. Це вже була не козацька аристократія, а прості жовніри, відрізані від того середовища, яке його живило, зокрема від Запоріжжя та від селян.

Заслужують уваги й роздуми думки В. Томкевича про суспільно-державне значення козащини для України. Він дотримується думки про те, що козащина не була творчим елементом, її розвиток ішов обернено пропорційно до культурного розвитку краю, що лише упереджені історики (М. Грушевський) вбачають у козащині борців за права українського народу [2, s. 131].

В. Томкевич висловився про значення «Ординації...» для економічного розвитку українських земель. На його думку, ця постанова була важливим етапом у систематизації кресових стосунків. Вона призвела до заспокоєння України, яка постійно перебувала під загрозою грабунків. Сеймова постанова 1638 р. давала імпульс для того, щоб українські землі, які до цього були вітчизною анархії, ставали осілою волостю, яка б гарантувала внутрішній спокій для економічного розвитку. Однак 1648 рік перекреслив цю перспективу й провину за це історик покладав на тогочасне польське суспільство [2, с. 175].

Важливою є його публікація «O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej» [10]. У ній він проаналізував роль різних станів у формуванні козащини, відзначив участь руських бояр, котрі до XVI ст. зазнали значної матеріальної деградації, тому їх приваблювало життя в рицарських традиціях. Історик вважає, що боярський елемент серед козащини XVI ст. був найчисельніший, кількісно

переважав втікачів кріпосних селян [10, с. 255]. Важливе значення у формуванні козацтва відіграла й шляхетська верства Речі Посполитої. В. Томкевич розглянув і національний склад козацтва. Тут, безперечно, переважали представники руської народності, відносно значним був відсоток поляків – близько 10 %. У 1939 р. про історію української козащини він опублікував підсумовуючу монографію «Kozaczyzna Ukrainna» [9].

Проблеми історії козацтва В. Томкевич зачепив і в розвідці «Rzeczpospolita Polska i Wielkie Księstwo Moskiewskie a problem czarnomorski» [6]. Стаття присвячена дослідженню чорноморського вектора зовнішньої політики Речі Посполитої в XVI – XVIII ст., боротьби супроти Москви, Кримського ханства, Туреччини. Основною причиною виникнення козащини В. Томкевич вважав татарську загрозу. Річ Посполита могла запобігти виникненню козацтва, але не зробила цього. З часом постала козацька проблема, яку потрібно було вже розв'язувати, але Польща не спромоглася на жоден раціональний план. Зрештою, на зламі XVI – XVII ст. польське суспільство вважало козацтво єдиним захистом від татар. Шляхта не усвідомлювала потреби в сильній армії та фортифікаційній системі, тому ховалася за козацькі шаблі, котрі неодноразово рятували Річ Посполиту від татар [6, s. 45].

Подібні мотиви знаходимо і в іншій статті вченого – «Zasięg kolonizacji polskiej na ziemiach ruskich» [7]. У ній досліджено процеси проникнення польської людності на руські землі. Учений охарактеризував фактори, котрі впливали на перебіг польської колонізації на схід. На Київщині важливим фактором, який стримував просування польського елемента, було козацтво.

Роздуми про козацьку проблему знаходимо ще в одній публікації В. Томкевича, яку він підготував у рамках дискусії, яка розгорілася в середині 30-х років навколо історичного підґрунтя роману Г. Сенкевича «Ogniem i mieczem» [3]. Цю дискусію щодо особи князя Я. Вишневецького та інших персонажів роману викликав О. Гурка, який опублікував працю «Ogniem i mieczem» a rzeczewistość historyczna» [1]. В. Томкевич підкреслив, що польська держава не змогла належним чином вирішити козацьку проблему. З одного боку, егоїзм шляхти не давав змоги створити з козащини рівноправну суспільну верству, пов'язану з державою з іншого – слабкість Речі Посполитої не давала змоги знищити козацтво як військову організацію [12, s. 145].

Учений відзначив, що роман Г. Сенкевича написаний на достовірній джерельній базі з урахуванням реалій життя XVII ст. Історик звернув увагу на ті місця роману, де автор дає схвальну оцінку особистим рисам, політичним та дипломатичним талантам Б. Хмельницького. На думку історика й інші постаті козаків, серед них і Богуна, не можуть викликати інших почуттів окрім симпатії. Він вважає, що світло й тіні в романі розкладені досить рівномірно. Без сумніву, симпатії Г. Сенкевича не на козацькому боці, і важко вимагати цього від письменника-поляка. Усе ж немає підстав вважати роман образливим для національного духу українців, так само, як і не можна твердити, що він пробуджує в польського читача ненависть до руського (українського) народу. Історик нагадав, що на сторінках роману письменник кілька разів назвав цю війну «братовбивчою». Витоки конфлікту Г. Сенкевич вбачав не в національній ворожнечі, а в класових протиріччях, у невирішеності козацької проблеми, в утисках місцевого населення з боку «кролев'ят» і місцевої адміністрації.

Загалом можемо констатувати, що в працях В. Томкевича ґрунтовно досліджені важливі проблеми історії українського козацтва переважно першої половини XVII ст. У працях вченого натрапляємо на толерантне висвітлення згаданих проблем польським істориком, патріотом своєї держави. Насамперед історика хвилювали проблеми державного розвитку Речі Посполитої. У його

баченні важливим фактором, котрий впливав на внутрішнє та зовнішнє становище країни, було українське козацтво та православна церква. Невирішеність цих проблем польським урядом і стала причиною занепаду польської держави. Праці В. Томкевича мають стати надбанням сучасної української історіографії, ураховуватися дослідниками у вивченні складного феномена українського козацтва.

Література:

1. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / O. Górka. – Warszawa, 1934. – VI. – 141 s.
2. Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638 / W. Tomkiewicz // *Kwartalnik Historyczny*. – 1930. – R. 44. – S. 125–175.
3. Tomkiewicz W. Wartości historyczne «Ogniem i mieczem» / W. Tomkiewicz // *W obronie «Ogniem i mieczem»*. – Kraków, 2006. – S. 141–168.
4. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki / W. Tomkiewicz. – Warszawa, 1933. – XVI. 406 s.
5. Tomkiewicz W. Powstanie kozackie w r. 1630 / W. Tomkiewicz // *Przegląd Powczeczny*. – 1930. – R. XLVII. – T. 187. – S. 104–128.
6. Tomkiewicz W. Rzeczpospolita Polska i Wielkie Księstwo Moskiewskie a problem czarnomorski // *Przegląd Powczeczny*. – 1932. – R. XLIX. – T. 195. – S. 35–56.
7. Tomkiewicz W. Zasięg kolonizacji polskiej na ziemiach ruskich / W. Tomkiewicz // *Przegląd Powczeczny*. – 1933. – R. L. – T. 197. – S. 32–57.
8. Tomkiewicz W. Bitwa pod Kumejkami (16. XII. 1637) / W. Tomkiewicz // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – 1937. – T. IX. – Z. 2. – S. 239–261.
9. Tomkiewicz W. *Kozaczyzna Ukrainna*. – Lwów, 1939. – 95 s.
10. Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na prełomie XVI – XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. – T. XXXVII. – 1948. – S. 249–260.